

BKP ON THE PATH OF TERROR

Veselin Yanchev

Abstract: *The path of the Bulgarian Communist Party from legal struggle to terrorism began already in May 1919, when they joined the Communist International. Illegal structures are being built. After the decision for an armed uprising, the BKP now fully obeys the orders of the Communist International, which makes the party small in number and without internal allies. The International is investing huge funds in subversive activity to seize power.*

Keywords: *Bulgarian Communist Party, Communist International. Illegal structures.*

Тероризмът е понятие без общоприета дефиниция, определяно като насилие и акции на насилие (отвлечения, убийства, атентати, удари с взривни вещества), насочени срещу политическия ред, с цел постигне на политическа промяна. Политическият контекст твърдо отличава тероризма от останалата криминална престъпност. Докато терористите преследват политически цели, то криминалните престъпници имат само лични и материални цели при своите актове. В този контекст тероризмът може да бъде определян като криминална насилствена дейност, мотивирана от политически подбуди и като най-остра форма на борба срещу политически противник, при която се прилага насилие, включително и физическо му унищожаване. Във всеки случай тероризмът е обществено-опасно деяние.

Терористичните актове са извършвани от отделни хора, от групировки, или дори от държави. Терористите се организират в малки, строго централизирани групи, които разполагат с пари, оръжие, технически средства и които секретно, детайлно и систематично планират акциите си. Често дълго съществували терористични организации се комерсиализират и се претопяват в организираната престъпност. Потърпевши от терористичните актове по правило са висши длъжностни лица, военни, хора, обслужващи интересите на правителствата, но много често и обикновени граждани.

Терорът служи като средство за натиск и преди всичко се стреми да разпространи несигурност или страх, да създаде симпатия или готовност за подкрепа. Не случайно коренът на латинската дума „terrere“, който е в основата на днешното понятие „тероризъм“, означава „да сплаша, да ужася“. С други думи тероризмът не е военна стратегия, а основно комуникационна стратегия. Въпреки че терористите се стремят към промяна на съществуващия ред, те не завземат територия по военен начин, като например партизаните. Терористите искат да завладеят мисленето и да отслабят и дестабилизируют държавното управление, да покажат, че то не е в състояние да поддържа реда. Тероризмът може да е част от асиметричен конфликт с малки ресурси срещу явно превъзхождаща сила. За разлика от партизаните, терористите обикновено не са в състояние да спечелят директна военна конфронтация и по принцип я избягват, като обръщат внимание не на физическите, а на психическите последици от нападенията си.

Тероризмът винаги е имал негативен подтекст, поради което никой не се е обявил или представил с гордост като терорист, а всички терористи твърдят, че не са такива. Те се самоопределят като „борци за свобода“, „освободители“, „борци за справедливост“, „защитници на народа“. Задължително оправдание на терористите е, че те са жертва на насилие, поради което са принудени да отговорят на насилието подобаващо. Борбата срещу набелязания противник винаги е в името на справедлива кауза, за постигането на която няма друга алтернатива, освен екстремалното насилие.

Съществуват различни видове тероризъм, но в случая нашият обект е т.нар. ляв, марксистко-ленински тероризъм. Характерните черти на лявоекстеримисткия тероризъм са елитното членство – почти изцяло от слоевете на интелигенцията, здрави и дълбоко законспирирани структури, дългосрочна програма и гръмка революционна фразеология. Обекти на техните терористични актове са ръководният държавен и политически елит, военни и други [Блекуел, 1997, с. 529; Йотов, д-р Б. 2008, с. 11–89; Великов, И. 2018].

Настоящото изложение има за цел да проследи как след края на Първата световна война и до края на 1924 г. българските комунисти стигат до терора като средство за политическа борба и вземане на властта и кои са основните стъпки по този път.

Наложеното традиционно обяснение е, че на 9 юни 1923 г. се извършва насилствен, противоконституционен държавен преврат, който довежда на власт диктаторски фашистки режим. Комунистическата партия допуска грешка, обявявайки неутралитет в борбата между „селската“ и „градската“ буржоазия, но с помощта на Комунистическия интернационал (Коминтерна) здравите сили в партията вземат връх и през септем-

ври вдигат масите на въстание за налагане на работническо-селско демократично правителство. Въстанието е смазано, партията забранена, а в условия на засилващ се правителствен терор, вътре в БКП надмощие вземат ултрареволуционерите, левичарите, които избират терора като средство за промяна на ситуацията. Властта на Цанков е отговорна, че взема мерки срещу нелегалната БКП и нейните въоръжени структури, а актът на 16 април 1925 г. с взривяването на катедралата „Св. Неделя“ не е обикновен терористичен акт, а опит да се нанесе удар върху реакционната политическа система или това е един превантивен, самозащитен акт [Наумов, Г. 1989].

А дали е така?

В края на месец май 1919 г. БРСДП (т.с.) провежда първия си следвоенен конгрес, който публично обявява развода с традиционната социалдемократия и брака с болшевизма. Решенията на конгреса, вече на Българската комунистическа партия (тесни социалисти) /БКП (т.с.)/, както е официално приетото название, представляват коренно нов етап не само в развитието на тази партия, но и на страната. За първи път една българска партия се поставя в подчинена зависимост от чужда политическа партия/държава, открито приема за цел насилствено и въоръжено завземане на властта, установяване на диктаторско управление на една част от обществото, за сметка на всички останали, тотално унищожаване на съществуващия правен и държавен конституционномонархически ред и замяната му с републиканско съветско управление. Нещо повече – партията пристъпва към създаване на нелегална военна организация за постигане на посочените цели. На този етап, под влиянието на социалдемократическите навици и силните позиции на водача на партията Димитър Благоев, революцията, макар и приета като непосредствена задача, не е на дневен ред. Все още тя в $\frac{3}{4}$ се очаква като закономерен резултат от победата ѝ в развитите капиталистически страни и само като $\frac{1}{4}$ от положението в страната. Парламентарната борба и тактика остават водещи, въпреки че в следконгресните месеци комунистите засилват пропагандата за въоръжено действие, за подготовка на стачки и демонстрации, за организиране на червена армия, за снабдяване с оръжие и дори за преки акции за вземане на властта в отделни селища [ВОСРИБВБ 1917 – 1919. 1957, с. 604-606; Димитров, Н. П. 1977, с. 29; Генчев, Д. 2008, с. 64–65].

През 1920 – 1921 г. московските стратегии отчитат забавяне на темпа на световния революционен процес, но не изключват нов негов подем в индустриална Германия или в слаборазвитите, аграрни държави на Балканите, откъдето пожарът да обхване Унгария, Австрия и самата Германия. Вторият сценарий им изглежда по-вероятен, а България се счита за най-подходящата страна за започване на процеса поради незавидното състояние, в което се намира след войната – стопанска и политическа

криза, орязана армия, силна болшевишка пета колона. В този контекст е и специалното внимание на Москва към най-силната комунистическа партия на Балканите – българската (35 000 или 40 000 членска маса, според собствени сведения и сериозно присъствие в законодателната и местната власт), с оглед възможността тя да извърши преврат, който да дестабилизира Балканите и да даде тласък на революцията в Европа. За да проучи на място ситуацията, през юни 1922 г. в София е изпратен Владимир П. Милютин, с псевдоним Емтин, кандидат-член на ЦК на РКП (б). Поводът е провеждането на IV конгрес на БКП (т.с.). Направеният от него извод е, че БКП може, но не иска да изиграе ролята на спусък, извършвайки държавен преврат, вземайки властта и възпламенявайки Балканите и Европа. Според Милютин пътят на новата комунистическа вълна може да се отприщи, ако се преодолее недостатъчната революционност и решителност на БКП, а „щабът на световната революция“ заложи на нейното форсиране чрез директна военна помощ, вместо на планомерната ѝ, постепенна и по-дълготрайна подготовка. В началото на 1923 г. във Варна вече пристигат първите оръжейни доставки, изпратени от Севастопол.

С други думи, коминтерновските и съветски дейци още в средата на 1922 г. съсредоточават вниманието си върху възможността за скоростно вземане на властта в България от комунистите чрез „държавния преврат“ и започват да изпращат оръжие с тази цел. Те съвсем не се интересуват от това, кой управлява в момента – радикална селска партия, социалистическа или буржоазна партия, нито от това, дали управлението е демократично или диктаторско. За тях е важно, че властта в България, както впрочем и в Германия, не е, а може да бъде, комунистическа. Това е „червената нишка“ в тяхното мислене, която обяснява защо, когато през юни 1923 г. комунистите са изпреварени от военните, от традиционните и нови политически фактори, Москва няма да остане безучастна и ще окаже неимоверен натиск, за да накара българските комунисти да поемат инициативата и да тръгнат към насилствено завземане на държавната власт [**КИИМР**. 1998, с. 17–21; **КИБ**. 2005, с. 61–65; **НВНБЧПМР**. 2000, с. 137; **ЦДА**, ф. 242К, оп. 5, а. е. 25, л. 27 – 28].

На 9 юни 1923 г. армията сваля устремилото се към налагане на селска диктатура правителство на Ал. Стамболийски и налага ново, включващо представители на целия политически спектър, без земеделци и комунисти. Тъй като начинът, по който се установява управлението, е неконституционен, неговите отрицатели автоматично го обвиняват в диктаторство, антидемократичност и фашизъм, въпреки че целта на извършената промяна е точно обратната – възстановяване на демократичния, конституционно-парламентарен и правов ред в страната. На 9 юни обаче БКП не само не припознава новата власт като заплаха и опасност, а под формата на обявен неутралитет и чрез пряко ангажиране на висшето си

ръководство фактически оказва съдействие и помощ за нейното установяване и закрепване. В продължение на два месеца ЦК на БКП, въпреки че още на 14 юни 1923 г. е получил поръчение от Коминтерна за незабавни въоръжени действия и за извършване на контрапреврат заедно със земеделците и с македонските революционери, отказва да се подчини, не проявява признаци на крайна опозиционност и не влиза в остра конфронтация с деветоюнците. Трезво, реалистично и аргументирано той защитава позицията си от 9 юни като „единствено правилната“, отхвърля като невъзможни и безперспективни каквито и да е нелегални въоръжени действия и очаква, че в новосъздадената ситуация партията ще се превърне във водеща сила и ще спечели предстоящите избори. Тези позиции се споделят дори от Васил Коларов, изпратен от Москва да вразуми съпартийците си. Едва след пристигането на специален представител от Виенското бюро на Коминтерна в София, в лицето на Александър Е. Абрамович – Четувев, ЦК на БКП след 3 и преди 17 август взема решение за започване на подготовка за вдигане на въоръжено въстание най-вероятно през септември 1923 г. За взетото решение са уведомени структурите по места [КИБ. 2005, с. 75 – 76, 77, 78 – 80, 84, 88 – 89 и др.; Stankova, M. 2010, р. 55; НВНБЧПМР. 2000, с. 63, 71 – 72, 78, 81 – 83, 112; ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а. е. 7088, Т. 1, л. 246; РГАСПИ, ф. 495, оп. 1, д. 72, л. 100 – 102; ф. 495, оп. 18, д. 222, л. 5 – 7, РГАСПИ, ф. 495, оп. 1, д. 75, л. 72 – 80, ф. 495, оп. 1, д. 73, л. 140 – 141; ЦКПВКПК. 2004, 152–153; ТБКПКИ. 1923, с. 5 – 20, 27 – 58; Гришина, Р. П. 1996, с. 181–185].

След като на 12 септември правителството предприема мерки за предотвратяване на евентуално комунистическо въоръжено действие, на които ръководството на БКП не реагира, на 14 септември 1923 г. от Виена Милютин изисква партията да започне открита въоръжена борба в провинцията, изоставяйки столицата, където се преценява, че не съществуват шансове за успех. Дали това искане е стигнало до София трудно може да се докаже, но е факт, че чак след него ЦК на БКП започва да обсъжда варианти за общо, организирано противодействие на репресивните правителствени мерки. Обсъждането е дълго и мъчително – цели шест дни (15–20 септември), което само по себе си е показателно. С голяма доза увереност, отчитайки достоверни писмени свидетелства от онова време, може да се приеме, че ЦК на БКП е взел решение и е определил деня 23 септември 1923 г. за начало на въстание, но без да е безспорно кога точно и от кого е взето, кои са очакваните съюзници и дали въобще има такива, какво е ръководството му. Откритият в архива на Комунистическия интернационал доклад на члена на ЦК на БКП Тодор Петров, изпратен на 21 или 22 септември 1923 г., свидетелства, че на 17 или 18 септември е взето решение за нанасяне на контраудар с цел вземане на властта по места и освобождаване на арестуваните комунисти и с разчет акцията

да прерасне в партизански действия или във въстание на селските маси. Тъй като Т. Петров не информира за последващо решение на ЦК на БКП за започване на масово въстание, може да се заключи, че то е взето само от В. Коларов и Г. Димитров, със знанието, но без одобрението на организационния секретар Тодор Луканов. Документите сочат, че не само противниците, но и привържениците на въоръжената акция нямат илюзии, че тя има, макар и минимални, шансове за успех. Това проличава както в доклада на Т. Петров, така и в действията на В. Коларов, който като юрист си дава сметка, че партията му, веднъж излязла от коловоза на легалната политическа борба, няма как да не бъде поставена извън закона и поради това предварително регистрира в съда нова партия, която трябва да обедини комунистическите кадри след погрома и подготвя издаването на нов „независим“ вестник. Нещо повече – Коларов и Димитров предварително са помислили за и са подготвили канал за напускане на страната [КИБ. 2015, с. 110 – 113, 120 – 121, 121 – 122, 127, 131 – 133; **НВНБЧПМР. 2000**, с. 95 – 97, 112 – 116, 117; **Гришина, Р. П.** 1996, с. 136–139]. С подчиняването си на коминтерновските искания за започване на въоръжена борба БКП престава да бъде национална, идейна, работническа, социална партия и се превръща в структура за насилствено завоюване на властта, за да бъдат задоволени амбициите и се докаже правотата на болшевишките виждания за продължаване на световната революция, за да се защитят престижа на Коминтерна и външнополитическите интереси на СССР.

Следвайки очертаното от Третия интернационал разбиране за същността и характера на единните фронтове, ръководството на БКП практически не търси съюзници, а прави опит да изझे членската маса на левите и лявоцентристките партии, да ги отслаби и обезличи и логично претърпява пълно фиаско. Документите от епохата сочат, че дълго лансираната теза за постигнато споразумение за единодействие с БЗНС и за запазване на неутралитет на ВМРО в Пиринска Македония не отговаря на истината. Призивите за създаване на „единен фронт“ не разширяват позициите и влиянието на партията, която остава изолирана и допълнително се самоизолира. Толкова незадоволително е и положението по отношение на военно-техническата подготовка на бъдещата акция, за която не се изработва общ план, стратегически и тактически, не се определя общо ръководство, не са изградени въстанически бойни структури и не е осигурено въоръжение. Провал претърпяват и опитите да се спечели армията. Подготвяното въстание не може да разчита на успех и поради факта, че деветоюнската власт вече се е утвърдила и се ползва с подкрепата както на силовите органи, така и на значителна част от обществото. Липсва и външна подкрепа. Нито Коминтернът, нито Съветският съюз, нито „всесветският пролетариат“ поемат никакви конкретни ангажменти, а последвалите псевдореволюционни прояви в Германия и Полша

свидетелстват за тяхното безсилие и безпомощност, а не за сила и подем. Подкрепа не може да се очаква и от маргиналните съседни комунистически партии. Международната обстановка е далеч от „благоприятна“ дори и само поради факта, че на западната българска граница са съсредоточени сръбски войски. Не само в Северозападна България, но и в останалите въстанали райони движещата сила на съпротивата от началото до края не са индустриалните работници, които и без това са оскъдни и за чието освобождение трябва да се бори Комунистическата партия, а селяните. Пролетариатът остава пасивен и незаинтересован. Надигат се 14,2% от населените места, временно властта е взета в 9,3% от селата и махалите и в 5,4% от градовете. Следователно въстанието е далеч от масово, още по-далеч от всенародно [САВ. 1973, с. 46 – 47, 50 – 53, 55, 61 – 63, 78 – 86, 93 – 98, 101 – 107 и др.; РГАСПИ, ф. 495, оп. 1, д. 75, л. 205; ф. 495, оп. 1, д. 75, л. 206 – 208; НВНБЧПМР. 2000, 116, 187 – 188; Косев, Д. 1973, с. 146, 150; Георгиев, В. 1975, с. 276, 278–281; Георгиев, В. 1989, 293–294, 296–299, 300; Петрова, Д. 1999, с.127; Василев, Л. 1988, с. 66–74; ЦДА, ф. 369К, оп. 1, а. е. 25, л. 1 – 2. Билярски, Ц. 2009, с. 377; Народ, бр. 196, 1. IX. 1923; СВБ. 1924, с. 13–21; Добринов, Д. 1991, с. 68–72; Палешутски, К. 1993, с. 180–181; Тюлеков, Д. 2001, с. 45; РГАСПИ, ф. 495, оп. 1, а. е. 75, л. 207 – 208; БКПКМВ. 1998, с. 291–292; Даскалов, Д. 1995, с. 85–89; ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 7088, т. 2, л. 101; ЦДА, ф.220Б, оп. 1, а.е. 221, л. 1 – 2; ЦДА ф. 2123К, оп. 1 а.е. 7088, Т. 2, л. 108; БКПРР. 1951, с. 351–352; ; Петрова, Ст. 1988, с. 137; 1990, с. 32–48; Камбуров, Г. 1990, с. 118].

Всичко това свидетелства, че разчетите на Коминтерна за нова революционна вълна, започваща от Балканите и от България, претърпяват пълно фиаско, че на този етап БКП е неспособна да организира и ръководи масово и успешно въоръжено движение срещу властта в България, която притежава достатъчно ресурси да се справи с комунистическите провокации. Сблъсъкът показва, че БКП е далеч от възможността да се превърне в алтернатива на съществуващото управление и на държавно-стопанския ред в страната.

След септември 1923 г. Комунистическата партия е обезкървена, парализирана, дезорганизирана и неспособна за активни масови действия. Нейната членска маса рязко оредява, както поради репресивните мерки на властта, така и поради отдръпването на поддръжниците на легалната, парламентарна борба, особено след официалната ѝ забрана през април 1924 г. В партията остават не повече от 2000–2500 души, от които активни са по-малко от 20% – 150 в София и 250 в провинцията. Това са най-фанатичните последователи на болшевиките, на Комунистическия интернационал и на въоръженото действие като единствено средство за налагане на комунистическа диктатура, под маската на работническо-селска власт.

Ръководството на БКП, така както е и през август – септември 1923 г., е дълбоко разединено. Оформят се две становища за случилото се и за бъдещето на партията. Те се припокриват в прехвърлянето на отговорността и обвиненията към управляващите, но според Т. Луканов септемврийските събития са безразсъден, безсмислен, преждевременен и ненужен бунт, дело на буйни и недообмислили работата другари (Коларов и Димитров) и оттук нататък партията трябва да се върне на почвата на легалната парламентарна политическа борба. Второто становище е на Коларов, споделяно от Димитров и от Коминтерна, че партията е била длъжна както да оглави стихийното надигане на масите, за да не изгуби връзката с тях, така и да продължи нелегалната въоръжена борба, скоростно подготвяйки ново въстание. Провалилите се революционери В. Коларов и Г. Димитров се конституират като Задграничен комитет/представителство на БКП и в името на своето политическо оцеляване от уютната Виена призовават за реванш [ЦДА, ф. 147Б, оп. 3, а. е. 668, л. 1 – 2; а. е. 271, л. 1 – 2; САВ. 1973, с. 246–248, 249–251].

Още на 9 октомври 1923 г., те получават индулгенцията и подкрепата на председателя на Изпълнителния комитет на Коминтерна Г. Е. Зиновиев, който обявява, че българските комунисти са прибързали, но са постъпили правилно. Зиновиев изразява и убедеността си, че борбата за властта в България не е приключила, а е само в своето начало и поставя новата задача пред българските комунисти – да се оттеглят в селата и планините и да започнат партизанска борба, която ще им отвори пътя към близката победа [Райчевски, Ст. 2002, с. 232–233]. На 15 – 16 октомври 1923 г., самоназначилият се Задграничен комитет взема две важни решения за бъдещата дейност на партията, напълно в духа на коминтерновските очаквания. Коларов и Димитров преценяват, че революционната криза в Европа и в България продължава, че поражението на Септемврийското въстание не само не отстранява, а задълбочава и изостря откритата от 9 юни криза за властта в страната и „единственият изход от това положение остава масовото народно въстание за низвержението на узурпаторската и фашистка власт и за създаването на работническо-селско правителство“. През главата на вътрешния ЦК и на партията те решават, че БКП е длъжна да концентрира своето внимание и усилия към подготовката на масите за ново въстание. На 20 октомври 1923 г. тези решения са изпратени в Москва и в София. Изпълнителният комитет на Комунистическия интернационал (ИККИ) утвърждава решенията и протоколите от заседанията, с което фактически легитимира Задграничния комитет като пръв посредник при провеждането на коминтерновската линия в България [ЦДА, ф. 3Б, оп. 4, а. е. 35, л. 3 – 5, 22–23; Косев, Д. 1970, с. 156, 161, 162, 164; Даскалов, Д. 1978, с. 490–491, 492–493].

От 8 до 26 ноември 1923 г. в Москва се провежда VI конференция на Балканската комунистическа федерация. На нея, освен представители на балканските комунистически партии, присъства и импозантна делегация от ръководители на Коминтерна и на РКП (б), начело със Зиновиев. В приетите резолюции проличава, че лидерите на Коминтерна не са се отказали от революционните експерименти, очакват нови сблъсъци на Балканите и препоръчват да се търси обединяване в единен революционен поток на съществуващите там работнически, селски и националноосвободителни движения. На балканските комунистически партии се поставя задачата да проникнат в селските и националните движения, да ги овладеят и подчинят, като по този начин се даде тласък на предстоящата революция. Смъртоносно враждебните отношения на ВМРО с БЗНС и БКП правят замислената комбинация практически невъзможна, но за коминтерновските водачи това не е от съществено значение. За тях е важен алхимичният подход към революцията, при който смесването на взривоопасни съставки не може да не предизвика политически взрив. В приетата резолюция на конференцията относно българския въпрос, взетият курс на въоръжено въстание през август и септември се определя като „напълно правилен“, а като основна задача се поставя свалянето от власт на контрареволуционното правителство на Цанков и установяване на ново работническо-селско. За целта от БКП се изисква да приведе своя апарат на нелегални начала, да организира работниците и селяните за масова съпротива, да започне изграждането на единен фронт на трудещите се и „сериозна военно-техническа подготовка“ [САВ. 1973, с. 458–471; **НВНБЧПМР**. 2000, с. 156–162; **КИБ**. 2008, с. 134–137; **Гришина, Р. П.** 1998, с. 147–148; **Гришина, Р. П.** 2000, с. 33–35; **Спасов, Л.** 2008, с. 152–153]. В този единен фронт трябва да се включат земеделците, които да дадат масовост, и ВМРО, заради нейната бойна мощ, конспиративни традиции, значителния запас от оръжие, собствени приходи и най-вече заради статута ѝ на „държава в държавата“. Новата въоръжена акция в България е с времеви хоризонт пролетта на 1924 г.

След VI-та Балканска конференция В. Коларов и Г. Димитров насочват усилията си в три посоки – овладяване и подчиняване на БКП, осигуряване подкрепа от страна на Москва – финансова, въоръжена и идейна, и привличане на съюзници. За по-малко от месец те за втори път вземат решение за подготовка на въоръжено въстание, игнорирайки всички обективни обстоятелства, свидетелстващи за силата и способностите на държавната власт и безсилието и неспособността на Комунистическата партия. Нито поражението, нито жертвите, нито рисковете за бъдещето на страната не могат да ги накарат трезво да отчетат и анализират последиците и поуците от случилото се, а обратно – увеличават тяхната ек-

залтация и авантюризм с единствената надежда да се харесат на своите работодатели.

Коларов и Димитров, опрени на авторитета на Коминтерна, бързо овладяват партията. Т. Луканов е изкаран от играта, след като е извикан в Москва и привлечен за работа в апарата на Коминтерна. Новият състав на ЦК на БКП, конструиран след парламентарните избори през ноември 1923 г., споделя техните виждания. В очакване на законова забрана на партията, Централният комитет счита за задължително реорганизирането ѝ на нелегални начала, но и създаването на легална работническа партия, „която да служи за проводник на влиянието и директивите на нелегалната Комунистическа партия“ [Панайотов, Л. 1962, с. 25–27; БКПРР, 1989, с. 10–24; Косев, Д. 1973, с. 164].

Проблемите идват от парламентарната група на БКП. На 24 декември 1923 г. в пленарната зала един от комунистическите депутати – д-р Н. Сакаров, обявява, че Комунистическата партия е направила своите изводи, отказва се от нелегалните и въоръжени действия, връща се към легалните методи и форми на борба, готова е да сътрудничи за запазване и обновяване на страната и се дистанцира от В. Коларов, Г. Димитров и Коминтерна. Сакаров обвинява последните, че през главата на партията са дали нареждане за въстание и по този начин са извършили национално предателство, улеснили са една чужда държава в борбата ѝ с България и са създали опасност за българската независимост [Пряпорец, бр. 287, 30 дек. 1923; Дневници на XXI ОНС, I РС, с. 147–162].

Реакцията на Виенското бюро на Коминтерна е светкавично категорична. На 29 декември 1923 г. Милютин иска изключване на Сакаров и на останалите депутати комунисти като „предатели“, „провокатори“ и „рenegати“. Веднага Централният комитет публикува декларация, в която заявява, че партията продължава да бъде секция на Третия комунистически интернационал, не се отрича от участието си в Септемврийското въстание, от В. Коларов и Г. Димитров като нейни ръководители. Последва изключването на Н. Сакаров от партията като изменник [Дневници на XXI ОНС, I РС, с. 233; КИБ. 2008, с. 143–144].

След провала на въстанието, около започналия да излиза в края на месец октомври в. „Лъч“, редактиран от Иван Ганчев, се оформя кръг, самонарекъл се Временна комисия на левицата в БКП. Той се представлява от Янко Енчев, д-р Ив. Клинчаров и Сидер Тодоров. Левицата търси подкрепа от ИККИ за отстраняване на Димитров и Коларов от ръководството на партията – освен заради проваленото въстание, и за неадекватната им позиция и поведение след него. Димитров се обвинява за безотговорния му призив за ново въоръжено действие, без да отчита условията в страната, а Коларов за това, че се вдъхновява повече от поражението, отколкото от победата. Единствено по този начин, чрез отстраняването им,

партията може да се спаси и да престане да се движи от поражение към поражение [РГАСПИ, ф. 495, оп. 1, д. 75, л. 144–156, 209–210, 211–213]. Нито Коминтернът, нито Коларов и Димитров споделят вижданията на левицата, чиито водачи скоростно са изключени от партията, също както и легитимистите на Сакаров [Панайотов, Л. 1962, с. 59].

Така, с благословията на Коминтерна, Коларов и Димитров се разправят с вътрешнопартийната опозиция и се налагат като единствени представители и ръководители на БКП.

Убедени, че страната се намира в революционната обстановка и предстои ново въстание, неговите мохикани се концертират върху подготовката му. Необходимите за целта средства не се оказват проблем. След септември 1923 г. издръжката на задграничното и вътрешното ръководство на БКП, както и на самата партия, е поета изцяло от Москва. За три месеца бившите/бъдещи кандидати за властта в България похарчват 2665 долара, чиято съвременна равностойност е 362 999, 65 лева (1 долар тогава е равен на 136,21 лв.). Заплатата на Г. Димитров е 100 долара месечно, или 13 621 лв. Това е почти три и половина пъти повече от най-високите месечни заплати в България по това време: на член на Касационния съд – 4000 лв., на командир на полк – 3930 лв., на професор в Университета – 3510 лв. [Беров, Л., Ж. Натан и др. 1989, с. 423–426; **Статистически годишник** на Българското царство. Година V – XIV. 1913 – 1922, с. 62]. На практика, както става ясно от един по-късен отчет, плащанията за партията са започнали още през октомври 1923 г. и до октомври 1924 г. от Москва през Задграничното представителство за издръжката на БКП и нейните структури са преведени 42 900 долара и 222 500 лв., или общо 6 065 909 лв. [КИБ. 2008, с. 354–355]. Може да се каже, че БКП е в състояние да си позволи издръжката на около 657 надничари за цялата година. Освен това годишните разходи на Комунистическата партия са равни на тези на цели, и то сериозни, окръзи, като Варненски, изразходвал 6 569 245 лв. за 1923/1924 г., а Плевенски – 6 099 204 лв. [**Статистически годишник** на Българското царство. Година XV – XVI. 1923 – 1924, с. 39]. Оказва се, че съобразяването и изпълняването на политиката и исканията на Коминтерна не са само плод на идейно единомислие.

На 11 януари 1924 г. в Москва се създава комисия, наричана Македонска, Балканска или Българска, със задача да планира, организира и контролира „революционните“ събития на Балканите. В нея са включени комисарят на външните работи на СССР Г. В. Чичерин, висши представители на съветските служби за сигурност, на Червената армия и на Коминтерна, което свидетелства, че Балканите и конкретно България се превръщат в приоритетен регион за нови политически експерименти [НВНБЧПМР. 2000, с. 193–195].

От 29 януари до 14 февруари 1924 г. в Москва се провежда първото след септемврийските събития специално съвещание на Президиума на ИККИ по българския въпрос. В хода на обсъжданията се стига до разбирателство на трите фактора – вътрешното, задграничното ръководство на БКП и Коминтерна, че в България няма друга алтернатива, освен въоръжено въстание за установяване на работническо-селска власт. Затова и усилията трябва да се насочат към уточняване и подготовка на политическите, техническите, организационните и финансовите му детайли. На това съвещание Задграничният комитет на БКП /Георги Михайлов или Иван Генчев/ представят план за реорганизация на БКП и за ново въоръжено въстание в България. Предлага се създаването на малка, нелегална, конспиративна и централизирана партия с твърда революционна дисциплина, налагана с крайна жестокост. Единствената предвидена санкция за дезертьорство, неизпълнение на партийно поръчение, измяна, предателство, дезорганизация и деморализация е смърт. Присъдите се произнасят от „революционния съд на партията“ – Централната контролна комисия, и се изпълняват чрез „специални езекуторски групи“. Последните се занимават не само с партийните членове, но и с „противниците на компартията и народно-освободителното дело, обявени за врагове на народа“. Планът на Задграничния комитет на БКП за ново въоръжено въстание е в рамките на три-четири месеца да се реорганизира БКП и да се създаде нелегална революционна армия, способна за насилнически, екстремистки и терористични действия не само спрямо чуждите „врагове на народа“, но и към своите собствени членове. В борбата за власт се разчита на помощта на Москва, на навлизане на емигрантски отряди, на използването на ресурса на БЗНС, но не и на ВМРО оръжие [НВНБЧПМР. 2000, с. 196–202, 202–204, 205–208, 209–213, 219]. В приетата резолюция на Президиума на ИККИ като непосредствена задача на БКП се поставя „незабавно да пристъпи към военно-техническа подготовка за въоръжено въстание“. Конкретни срокове за вдигането му не се поставят, но се обръща внимание, че партията трябва да напегне силите си и бързо да подготви себе си и масите, защото „в най-близко време“ в България и на Балканите могат да се развият събития, които да я заставят да действа с оръжие [КИБ. 2008, с. 148–152].

На 19 февруари 1924 г. се провежда ново заседание на Балканската комисия със задача да утвърди план и средства за създаване на Нелегална военна организация в България. Месечната издръжка на ръководството на Нелегалната военна организация (НВО) на БКП се определя на 3825 долара, или 521 003, 25 лв. В структурата на НВО са включени три отделни организации – подривна, разузнавателна и по разложение на силите на противника. Предвидена е сума за подкупване на трима началници на полицията и жандармерията и на 8 провинциални полицейски начални-

ци – 550 долара. Най-много средства са отделени за разложение на македонците – 600 долара, два пъти повече, отколкото за подривна дейност в армията, за която скромно са отделени 300 долара. Общата едномесечна издръжка на нелегалната организация се изчислява на 8600 долара, или 1 171 406 лв. Определени са и средства за транспортиране и разпределение вътре в страната на 10 000 пушки, 200 картечници и 5 000 000 патрони от СССР в България. Необходимата сума „за работата по организирането на въстанието в България“ е разчетена за 6 месеца и е изчислена на 56 600 долара, равняващи се на 7 709 486 лв. Със средствата за подготовката на революцията би било възможно да се плаща за шест месеца на 1669 надничари. При условие че тези суми бъдат получени, Комунистическата партия би осигурила издръжката не само на своя политически и военен апарат, но и на активните си членове [НВНБЧПМР. 2000, с. 225–227; Гришина, Р. П. 2000, с. 40–41].

Четири месеца след провала на опита за насилствена промяна на конституционно-парламентарния ред в България, през февруари 1924 г., неговите вътрешни и външни организатори окончателно решават той да бъде повторен и да започне непосредствена подготовка за ново въоръжено въстание, разпалване на гражданска война и вземане на властта. Не се посочва точна дата, но плановете са това да се случи в най-кратки срокове – до края на пролетта, началото на лятото. Този път решението идва след натиск от страна на самите български представители – най-вече на Коларов и Димитров, подкрепени от Милютин и Зиновиев. За коминтерновските дейци, които не са се отказали от идеята за нов тласък на световната революция, за реванш след провала от есента на 1923 г., въпросният натиск е добре дошъл. Макар и с известно закъснение, те застават зад идеята за повторно разгаряне на българо-балканското огнище на революцията, декларират готовност за сериозна ангажираност и подкрепа – финансова и с оръжие. В този контекст бъдещата гражданска война в България вече е не само заповядана, но и гарантирана и платена от Москва. Ролята на покорен изпълнител се възлага на Централния комитет в София. Той трябва да бъде преструктуриран, като фактически само трима души, посочени от Коминтерна, ще поемат организацията и ръководството на акцията, заедно с петима души от централното ръководство на Нелегалната военна организация. Те трябва незабавно да преведат партията на конспиративни начала, да гарантират отказването ѝ от всякакви легални прояви, т. е. да я поставят извън закона, преди още официално властите да са направили това. На практика партийното ръководство вътре в страната е назначавано от Коминтерна, съгласувано със Задграничното представителство и с В. Коларов. Всякакви възможности за вътрешни обсъждания, за независими и самостоятелни решения, различни от тези на Коминтерна, е ликвидирана. За предстоящото

въстание не се разчита на „гнева на роба“, а на добре платен апарат от професионални революционери, на корумпиране и предварително разлагане на органите за сигурност на държавата – полицията, жандармерията, войската.

На 13 март 1924 г. българският въпрос е обсъден на най-високо ниво – в Политбюро на ЦК на РКП (б). Неговите членове се присъединяват към оценката, че е „твърде вероятно революционно изостряне на кризата в България“, но заявяват, че местното революционно движение трябва да разчита изключително на вътрешните си сили и да има предвид, че в близко време СССР не може да му помогне с въоръжена сила, нито дори с военна демонстрация. Обещава се обаче политическа помощ, изпращане на оръжие и увеличаване на отпусканите от Коминтерна суми [НВНБЧПМР. 2000, с. 237–238].

След решенията на висшите органи на Коминтерна и на Болшевишката партия, към България действително потеглят парични преводи, упълномощени коминтерновски представители и военни разузнавачи, които трябва да подпомогнат местните комунисти в подготовката на въоръженото въстание и да предоставят информация от първа ръка [НВНБЧПМР. 2000, с. 237–238, 239–240, 240–241, 244–245, 247; КИБ, 2008, с. 179–187].

На 17 – 18 май 1924 г. се провежда първата нелегална конференция на БКП, т.нар. Витошка. В приетите резолюции с примиренческа „гордост“ се изтъква, че партията се е превърнала в истински комунистическа, която достойно ще изпълни поставените ѝ задачи – „да подготви и поведе трудещите се на ново въоръжено въстание за установяване работническо-селско правителство и след него на класова пролетарска диктатура“ [БКПРР, 1989, с. 28–33]. С тази конференция завършва преходът на БКП от идейна, легална и масова партия в малка, нелегална, военизирана, платена, терористична структура за подривни, саботажни и наказателни акции. Структура, лишена от идейни и морални основи, служеща на чужди държавни интереси и воюваща срещу собствената си държава. Преходът не е просто и единствено заради нейната забрана, а поради съзнателно избрания и наложен от собствените ѝ ръководители и от Коминтерна/ПБ на ЦК на ВКП (б) екстремистки, ултралевичарски курс. Без съмнение, през пролетта на 1924 г. БКП престава да бъде партия в политическия смисъл на понятието.

Получили зелена светлина за действие, българските комунисти се заемат с привличане на съюзници. Първоначално те залагат на земеделската емиграция и нейното Задгранично представителство, начело с Александър Оббов и Коста Тодоров. Оббов и Тодоров са подкрепяни от Сърбо-Хърватско-Словенското кралство, което им обещава пари и оръжие срещу сваляне на правителството на проф. Ал. Цанков и разгром на

Вътрешната македонска революционна организация. На 20 февруари 1924 г. в Москва Г. Димитров и В. Коларов подписват с К. Тодоров споразумение за пристъпване към незабавна и всестранна подготовка на въоръжено въстание и се задължават заедно да определят момента за действие. От споразумението няма практически последици, тъй като и двете страни са неискрени и се опитват да се надлъжат. Те се изкушават от обща акция за вземане на властта, но държат да имат доминираща роля, както при нейното провеждане, така и в последващото управление. Земеделците не желаят установяването на комунистическо управление, а комунистите – повторение на режима на Стамболийски, който въпреки своята радикалност, остава в рамките на „буржоазната“ демокрация. След подписването на споразумението, Задграничното представителство на БЗНС прекъсва връзките със Задграничното представителство на БКП и дори не уведомява за постигната договореност вътрешното ръководство на земеделската партия [КИБ. 2008, с.170–171; ИБИ. 1985, с. 257–259, 261; Василев, Л. 1988, с. 124–127].

Вътре в страната БЗНС все още не се е съвзел от нанесените му тежки удари и е в начална фаза на своето организационно възстановяване. В често сменящото му се ръководство надделяват центристски настроени политици, които не се въодушевяват от съюзяване с комунистите, а още по-малко – от желание да призват своите последователи отново да се жертват в името на чужди интереси. Ето защо комунистите се заемат с отглеждане на земеделска левица, която да вземе надмощие в ръководството на съюза и да наложи единния фронт. За нейни водачи са предпочетени П. Д. Петков, Н. Петрини и Д. Грънчаров, нови за съюза лица, без връзка със земеделските маси [ЦДА, ф. 2123К, оп. 1, а.е. 7191 а, л. 26–27; а.е.2, л. 8, 22, 25, 83; Ревякина, Л. 2003, с. 48, 52–53; Василев, Л. 1988, с. 100, 104, 112–113]. Едва след Витошката конференция, ръководството на БКП се ориентира към създаване на „единен трудов фронт“ с цел „завладяване посредством въоръжено въстание на властта“. Замисълът е в него да бъдат привлечени БЗНС, Занаятчийският съюз, работническите и селски кооперации, професионалните съюзи, анархокомунистите, както и членската маса на социалдемократите и на националноосвободителните организации. Практически стъпки обаче са направени единствено по отношение на земеделците от лявото крило и то по-скоро на книга, отколкото на практика. Обявява се създаването на Централен акционен комитет и „общи комитети за действие“, изработват се спогодби за подготовка на въстанието и програма на бъдещото общо, преходно работническо-селско правителство. Нито земеделските депутати, нито местните извънстолични структури на съюза подкрепят „единния фронт“ с комунистите. Неговите практически шансове намаляват след убийството на П. Д. Петков на 14 юни 1924 г. и изключването на Д. Грънчаров от БЗНС

на 9 юли 1924 г. В Москва определят създаването на паритетен акционен комитет и издигането на идеята за преходно работническо-селско правителство като „престараване“ и опасност Комунистическата партия да загуби своята ръководна роля в съвместната борба. Такава е и позицията на Г. Димитров [КИБ, 2008, с. 222–226, 242–247, 258–262, 265–270, 320–323; Ревякина, Л. 2003, с. 54–55, 58–62; Василев, Л. 1988, с. 132, 147–148].

С привличането на ВМРО за революционни промени на Балканите се ангажира самото съветско ръководство, прескачайки посредничеството на БКП. За целта то обещава на водача на организацията Т. Александров помощ за създаване на отделна македонска нация и държава, но като част от една Балканска комунистическа федерация. Очаква се още през пролетта на 1924 г. ВМРО да вдигне въстание в Македония, което да доведе до сръбско нахлуване в България, сваляне на сговористите, и откриване на пътя към властта за комунисти и земеделци. Българските комунисти естествено застават зад идеята, но се обявяват против каквато и да е подкрепа за Т. Александров, настояват за неговото разобличаване и изолиране, докато не даде доказателства за своя разрыв с правителството на Цанков и не промени отношението си към комунистическата партия. Те разчитат да овладеят македонската организация чрез инфилтриране на свои привърженици в нея. Неочаквана помощ на Москва и комунистите оказва Белград. В началото на 1924 г. той започва антибългарска кампания с обвинения, че управляващите в София проектират нападение на сръбска територия и подкрепят македонското движение, което подготвя въстание с участието на комунисти и земеделци. Целта на кампанията е да принуди българското правителство да ликвидира ВМРО и да престане да се интересува от Македония [НВНБЧПМР 2000, с. 181 – 182, 186 – 193, 193 – 194; БКПКМВ. 1998, с. 146 – 147, 147 – 149, 149 – 150, 151 – 159, 159, 185 – 187; Косев, Д. 1983, с. 180–187; ИБИ. 1985, с. 259–260]. За да опровергае отправените упреци, на 3 март правителството на проф. Ал. Цанков арестува около 300 македонски дейци, но не и ръководителите им [ИБИ. 1985, 262, 264–270; Цанков, А. 2005, с. 204, 238, 307–310, 314; Задгорска, В. 2021, с. 236–345]. Въпреки че Т. Александров и Ал. Протогеров отчитат държавническите мотиви на управляващите, отношенията им с тях трайно навлизат в период на охлаждане и противопоставяне. Това ще ги подтикне да подхождат по-сериозно към търсене на подкрепа от Москва.

През април и началото на май 1924 г. във Виена Д. Влахов и П. Чаулев от името на ВМРО, съгласувано с представители на тамошната съветска легация, изработват няколко документа, очертаващи нова стратегия в дейността на автономистите – обединение с техните конкуренти федералисти, тясно сътрудничество с комунистическото движение и с Москва, отпочване на борба с българското правителство и пълно скъсване с него.

Промяната трябва да бъде обявена с един Манифест на ЦК на ВМРО към македонския народ, носещ подписите на тримата му членове, пряко на Ал. Протогеров и П. Чаулев и по пълномощие на Т. Александров. Прокомунистическата, просъветската и антибългарска същност на тези документи силно притесняват Т. Александров и той решава да не им се дава гласност. ВМРО действително изостря тона спрямо правителството на Цанков, обещава на Москва да се бори срещу него заедно с БКП, но нито влиза в контакт с нея, нито предприема никакви антиправителствени стъпки [НВНБЧПМР. 2003, с. 251–253, 255–256, 256–258, 268; БКПКМВ. 1998, с. 210–211, 216–226].

За да бъдат компрометирани водачите на ВМРО пред българското правителство и пред собствените членове, и принудени да предприемат практически действия срещу управляващите, на 19 юни 1924 г. Политбюро на ЦК на РКП (б) решава да бъдат публикувани подписаните от тях договорености [НВНБЧПМР. 2003, с. 19–23, 28]. В средата на юли 1924 г. е публикуван Манифеста на ЦК на ВМРО, но ефектът не е очакваният. Т. Александров и Ал. Протогеров се разграничават от него и директно обвиняват Москва, че за да болшевизира България и Балканите, се е опитала да привлече на своя страна Македонската организация или ако това е невъзможно – да я разцепи, отслаби и унищожи [БКПКМВ. 1998, с. 287–296]. На 10 август 1924 г. те изпращат Окръжно писмо № 787 до завеждащите окръзите, окръжните и околийските ръководни тела, задграничните представители, пунктовете началници и специалните пратеници на организацията. В него заявяват, че ВМРО не ще позволи никакви опити за метежи или междуособици в българска Македония, а ако такива се появят, организацията „ще ги потуши най-безпощадно“ [Гергинов, Кр., Ц. Билярски. 1990, с. 258–259]. Така ВМРО не само не е привлечена в антиправителствения фронт, но отново се превръща в опасен антикомунистически противник и пазител на статуквото в страната. Тази позиция окончателно се налага след 31 август 1924 г., когато Т. Александров е убит от своите противници вътре в македонската организация. Последва жестока разправа на неговите последователи, водени от Иван Михайлов, не само с физическите извършители на убийството, но и със склонните на сътрудничество с комунистите и Москва македонски дейци. Събитията във ВМРО ще предизвикат директен конфликт между ЦК на БКП в София и персонално между К. Янков и Г. Димитров и ще бъдат сред причините за поредното отлагане на готвеното въстание [БКПКМВ. 1998, с. 356–358].

При тези условия комунистите дори не могат да се надяват на политически съюзници, чрез които да разширят застрашително антиправителствения фронт. Впрочем те и не търсят съюзници, а искат да обсебят и наложат своя контрол над земеделците и македонстващите. Отчи-

тайки неспособността и невъзможността да бъдат организирани масови антиправителствени прояви и не виждайки смисъл от тях, външното и вътрешно ръководство на БКП, съобразявайки се с позицията на Москва, залага на създаването на мощна нелегална конспиративна организация, която да обхване оредялата членска маса. Въпреки че още през февруари 1924 г. комунистическото ръководство отчита, че е сложило началото на изграждането на платен конспиративен технически апарат, според съветските пратеници до март такъв не съществува. Неговото изграждане започва през април, като според един от съветските пратеници, Зигмунд, в края на месеца вече функционира Нелегална военна организация с 15 тричленни окръжни комитети и неизвестно количество петчленни районни комитети. Партията можела да разчита на 300 дружинници, местни бойни и терористични групи и 2000 пушки. Според Георг, друг пратеник, в края на май изграждането на НВО е завършено. Структурата ѝ включвала централен апарат с 5 отдела, 4 областни и 14 окръжни центъра с общо 53 платени дейци [КИБ. 2008, с. 194–196, 197–198, 201–209].

Въпреки създаването на Нелегална военна организация, нейните налични кадри и оръжие едва ли биха били достатъчни за ново масово въоръжено въстание и затова основният въпрос, който занимава неговите адепти, е как да бъде ускорен и съкратен пътът до въстанието.

В това направление се очертават две становища – за даване приоритет на нелегалната подготовка чрез изграждане на мощна военна организация и конспиративна дейност, без да се пренебрегват възможностите на четническото движение, и за влизане в открит сблъсък чрез разгръщане на партизанско движение. Организирането на чети и разгръщане на партизанско движение се разглежда като средство за нагнетяване на обстановката и предизвикване на гражданска война. Партизанското движение трябва да предотврати окончателното успокояване и умиротворяване на страната, стабилизирането на властта и разпада на комунистическата партия [КИБ. 2008, с. 179–187; Косев, Д. 1973, с. 175]. Докато Политбюро на ЦК на РКП (б), Балканската комунистическа федерация, ръководена от Г. Димитров, Задграничното представителство на партията считат, че само една силна нелегална военна организация може да подготви успешно въстание срещу управляващите, то Виенският център (В. П. Милютин) е убеден привърженик на партизанското действие.

На практика местните комунистически дейци действат и по двете линии. Паралелно с изграждането на професионална и платена Нелегална военна организация, те се ангажират и с организирането на партизански чети. Обзети от революционно нетърпение и припряност и по съветите на своите съветски инструктори, вътрешните дейци решават да заложат на вече съществуващи анархистични и вулгарни криминални разбойнически банди, които да подчинят на партийните цели и за-

дачи – комплектуване на кадри, набавяне на оръжие и средства. По този начин за двигатели на бъдещата социална и политическа революция се привличат криминални престъпници, обирджии, контрабандисти, убийци – изметта на обществото. Сред тях са разбойниците на Георги Янчев и Атанас Премянов в Странджа и на Митю Ганев в Хасковско. През пролетта на 1924 г. се появяват и първите комунистически чети – хасковската „Христо Ботев“ начело с Ради Делев, бургаската на Тодор Грудов, средногорската на завърналия се от Югославия Йордан Кискинов, старозагорската на Янко Иванов. Въпреки поставените политически цели, тези чети имат откровено разбойнически и терористичен профил. Извършваните от тях нападения, убийства, обири и експроприации, наричани ексове, са с цел издръжка и попълване касата на Комунистическата партия, лични отмъщения и обогатяване. Те рядко са контролирани на централно или окръжно комунистическо ниво и още по-рядко са свързани с „интересите на трудещите се“ и подготовката на бъдещата революция. Факт е, че четническите действия внасят страх и несигурност сред населението, компрометират държавната власт и предизвикват недоверие и недоволство към нея [Бичев, П. 2006, с. 19–24, 59–66, 99–106, 134–139; Христов, Ф. 1957; Христов, Ф. 1989; Атанасов, Щ., В. Ангелов, Д. Христов, Б. Чолпанов. 1962; Башикаров, Г. 1964, с. 19–20; Балов, П. 1975, с. 19–20; Цонев, М. 1987; Илиев, А. 2015, с. 24–203] Паралелно с това се подготвят пунктове и канали за доставка на оръжие и складове за неговото съхранение. Налага се убеждението, че вземането на властта е „въпрос на време и пари“, но не може да стане по-рано от септември – октомври 1924 г., тъй като липсва достатъчно оръжие [КИБ. 2008, с. 201–209].

Проведеният от 17 юни до 8 юли 1924 г. Пети конгрес на Комунистическия интернационал потвърждава следваната нереалистична линия на подготовка и очакване на втора революционна вълна в Европа и на въоръжен сблъсък в България. Обхванати от революционно нетърпение, В. Коларов и Г. Димитров решават да се обърнат директно към Политбюро на ЦК на РКП (б) с искане за оказване на непосредствена организационна и материална помощ за вдигане на въстание през есента, което, според тях, има всички шансове да успее. На 29 юли 1924 г. Политбюро излиза с решение, че през есента не е възможно победоносно въстание в България и то трябва да се отложи „например до следващата пролет“, но като се продължи с интензивната му подготовка. Решението няма абсолютен характер и се допускат събития, които могат да наложат и по-ранното започване на революционните действия [НВНБЧПМР. 2003, с. 110, 118–119, 127–128].

Създава се нова комисия, начело с началник-щаба на Червената армия Михаил В. Фрунзе и под прякото ръководство на Политбюро на ЦК на РКП (б), със задача да помага на БКП. На 31 юли 1924 г. комисията приема

план за снабдяването на БКП с 5 000 пушки и 1 500 000 патрони. Нужните за целта 50 000 долара, както и допълнителна субсидия за БКП до края на годината от 43 000 долара, трябва да се предоставят от Централния комитет на РКП (б) [**НВНБЧПМР**. 2003, с. . 91–94, 104–105, 111–112].

Решенията на ЦК на РКП (б) отлагат началото на акцията с няколко месеца, но не отменят революционната перспектива и не предлагат радикална промяна в курса на БКП. Затова Коларов и Димитров уверяват своите началници, че приемат резолюцията, защото подлежи на промяна, че ще продължат подготовката за въстание, но няма да правят авантюри и няма да призовават масите към непосредствени въоръжени действия. В този дух са и указанията им, изпратени до ЦК на БКП в София [**НВНБЧПМР**. 2003, с. 113; **БКПРР**. 1989, с. 69, 73].

Проявите на Коларов и Димитров през юли 1924 г. свидетелстват за тяхната амбиция ежечасно да доказват своята революционност и за невероятните им способности да обосновават и защитават всяка теза, стига да гали слуха на руските болшевики или да произхожда от тях. Те са готови да твърдят, че има и че няма революционно положение в страната, че правителството не може и може да разчита на армията, че няма смисъл и има смисъл от легалната борба. Те демонстрират, че са схванали най-важното, което се изисква от тях – всяка мисъл и всяко действие – легално, партизанско, терористично – да бъде подчинено на основната цел – вземането на властта на всяка цена и разрушаването на съществуващия политически, правов и стопански ред в България. Те, под диктовката на коминтерновските си наставници, още през август 1923 г. поставят партията извън закона, а след това са инициаторите и архитектите на курса за ново въоръжено въстание през пролетта или най-късно през есента на 1924 г. Те със страхотен ентузиазъм превръщат БКП в една малка и жестоко дисциплинирана конспиративна организация, без собствено мислене и способна само да изпълнява заповеди. Опитът да се прехвърли цялата отговорност върху „ултралевичарите“ вътре в страната, което и двамата правят, е удобно измиване на ръцете, но не е коректно¹.

В началото на август 1924 г. ИККИ изпраща специална „Инструкция до ЦК на БКП и нелегалната ѝ Военна организация за подготовка на въоръжено въстание“. Няколко момента от инструкцията правят впечатление. На първо място – изискването всеки комунист твърдо да помни, че

¹ Това е видно от доклада на Г. Димитров пред Петия конгрес на БКП: „На тая почва, подхранвана от белия терор на фашисткото правителство, се роди опасността от ултралевичарски уклон в партията и преди всичко в нейната военна организация, която в отговор на правителствения терор пристъпи към организиране на чети и на отделни терористически актове“ [https://septemvri23.com/g_dimitrov_5_kongres_1948/].

той се явява не само на думи, но и на дело „член на партията на гражданската война“ (подчертано в документа) и като такъв е длъжен да се снабди с оръжие и да се включи в Нелегалната военна организация. На второ място – не се препоръчват терористични актове против видни политически дейци и създаването на активни партизански чети, но само в настоящия момент „в началото на август“ или „през август“. За партизанските чети се постановява, че те могат и трябва да пристъпят към действие, но едва *малко преди въстанието*, с цел да изострят класовата борба и да повдигнат революционното настроение на масите. Що се отнася до терористичните актове, те се допускат по всяко време, но под отговорността и със знанието на ЦК на БКП, срещу провокатори вътре в партията и представители на висшите органи на властта, проявяващи „особено вредна контрареволуционна дейност“. Масовият терор ще се разгърне по време на въстанието срещу лицата, стоящи начело на враждебните на комунистите сили – армията, полицията, но и срещу фашистите и други, което значително увеличава списъка. Предварително се изисква да се разработи „план за масов терор против лидерите на враждебните нам сили“ и да се създадат специални „конспиративни терористични групи“, които да го реализират. Също така – предварително да се установи местоположението (домовете) на лицата, „подлежащи на „ликвидация“ в момента на въстанието и възможностите за извършване на терористични актове [КИИМР. 1998, с. 496–504].

С тази инструкция се дава зелена светлина за началото на терористична дейност на българските комунисти, насочена срещу изменниците вътре в партията и срещу висшите представители на властта, които няма как да не са „контрареволуционери“. Самата терористична дейност трябва да има индивидуален характер до въстанието и масов характер по време на въстанието. Масовият терор трябва да се извършва по предварително изработен план и от предварително подготвени терористични групи за физическа ликвидация не само на представителите на властта, но и на лидерите на партии и организации, несподелящи комунистическите възгледи, което ще рече на всички извън Комунистическата партия. Пъргаво и преди да се заеме с изпълнението на поставените задачи, вътрешното ръководство почти незабавно, преди средата на септември 1924 г., изпълнява едно от нарежданията – за създаване по съветски образец на Специална наказателна терористична група (ЧЕКА). В нея участват Ст. Димитров, представител на ЦК на БКП, Ив. Минков, представител на Военната организация, и В. Червенков, представител на ЦК на Комсомола. Целта е същата, както и в инструкцията – наказване на предателите, провокаторите и изменниците вътре в партията, обезвреждане на известни органи на властта и на видни „фашистки контрареволуционни елементи“. Присъдите се обмислят и решават от наказателната тройка

(ЧЕКА), потвърждават се от Бюрото на ЦК и се изпълняват от терористични групи. Такива групи се създават както в София, така и в провинцията под ръководството на Ив. Минков [КИБ. 2008, с. 325, 339–340]. Те веднага пристъпват към действие с ликвидирането на прокурора от Софийския окръжен съд Йоаким Димчев и на други представители на властта и полицията, проявяват самоинициатива и сами решават кого да убият.

В първата половина на август 1924 г. полицията успява да залови огромно количество оръжие, 18 тона, изпратено от СССР към Бургас, Варна и Русе. Извършените арести нанасят сериозен удар на нелегалната организация на БКП, а правителството използва случая, за да привлече вниманието на Европа към заплашващата България болшевишката опасност [ИБИ. 1985, с. 257; НВНБЧПМР. 2008, с. 137–138, 139–140, 331; КИБ. 2008, с. 274, 282–283] Междувременно полицията успява да проникне в нелегалните структури на БКП и да събере детайлна информация за техния състав, организация и готвената революционна акция [КИБ. 2008, с. 278–279, 323–326, 374–375, 385–389; Бичев, П. 2006, с. 25–95].

Провалите в България имат своето отражение в Москва. На свои заседания, проведени на 21 август и 3 септември 1924 г., комисията на Фрунзе взема решение временно да се преустанови изпращането на оръжие в България и препотвърждава позицията си за отлагане на въстанието за по-благоприятен момент, но без да се отслабва подготовката му [НВНБЧПМР. 2008, с. 138–139, 156–157, 311]. Това няма да попречи на Г. Димитров и на вътрешните дейци трескаво да продължат с търсенето на съюзници и оръжие за вдигане на въстание още през октомври или поне през зимата на 1924 г., с убеждението, че обстановката в страната е крайно благоприятна [КИБ. 2008, с. 305–309, 317–319, 321–323, 355–358, 362–364; НВНБЧПМР. 2008, с. 211–216]. От своя страна ръководителят на Военната организация майор К. Янков също ще концентрира усилията на подопечната му структура върху намирането на оръжие за заветната цел. За бързото приближаване на въстанието той ще заложи на четите, терористичните групи и репресиите, с искреното съжаление, че временно не му позволяват „да убива политическите вождове на реакцията“ [КИБ. 2008, с. 355–358, 365–368].

Резидиращите в страната съветски агенти в своите доклади от 9, 17 и 27 септември препоръчват вземане на курс на въоръжено въстание още през късната есен, засилване на доставките на оръжие за Нелегалната военна организация и за „мобилизиране на терористичните групи в центъра на действието в точния момент, който може да дойде неочаквано“. Техните обекти на действия трябва да бъдат Т. Александров (който вече е убит) и министрите Ал. Цанков, Ив. Вълков и Ив. Русев. Освен това се препоръчва да се усилят терористичните актове по места срещу фашистите и административните чиновници, като се действа повсеместно

на територията на цялата страна. Не на последно място от БКП се изисква да се свърже с действащите селски партизански групи, които да бъдат поставени под нейно ръководство, както и да се засили агитацията сред селяните за въстание [КИБ. 2008, с. 312–317, 327–328, 345–348].

Още през есента на 1924 г. ръководството на Военната организация обсъжда идеята за унищожаваш удар на цялото държавно ръководство. През октомври-ноември се проучва възможността за взривяване на Юнион клуб, Народното събрание, храма „Ал. Невски“. През декември 1924 г. клисарят на църквата „Св. Неделя“ Петър Задгорски предлага на Димитър Хаджидимитров-Митрето, сътрудник на Военната организация на БКП, на тавана на църквата да се укриват оръжия и боеприпаси. Той уведомява Димитър Златарев, член на Щаба на Военната организация, а последният – К. Янков. К. Янков одобрява идеята и нарежда да започне складирането на взрив в църквата. В края на декември уведомява Изпълнителното бюро на ЦК на БКП (Иван Манев и Станке Димитров), което единодушно решава подготовката да продължи [Наумов, Г. 1989, с. 67–80].

Пътят на българските тесни социалисти/комунисти от легалната борба до тероризма преминава през няколко основни стъпки. През май 1919 г. те съзнателно и доброволно стават част от една световна организация, поставила си за цел чрез въоръжено насилие да наложи ново диктаторско управление, което да унищожи съществуващия в света капиталистически ред и да наложи нов комунистически. От това време започва и изграждането на нелегални въоръжени структури на партията. През юни 1922 г. Комунистическият интернационал поставя като непосредствена задача на БКП силово и в най-кратки срокове вземане на властта в България, като възможност за надигане на втората вълна на световната комунистическа революция. Политическата промяна на 9 юни 1923 г. убеждава ръководството на Коминтерна, че в страната са се създали благоприятни условия, откриващи пътя на БКП към властта и поръчва тя да вдигне въоръжено въстание. Въпреки оказаната съпротива от страна на Централния комитет, в крайна сметка под силния натиск на Коминтерна В. Коларов и Г. Димитров успяват да се наложат и частично да изпълнят даденото нареждане с ясното съзнание, че обричат партията на разгром. Нито победата в една отделно взета страна, нито поражението в няколко отделно взети страни не променят болшевишката мисловна рамка за неизбежния крах на капитализма и необходимостта от продължаване на борбата срещу него с всички възможни средства. Именно тази перспектива, както и собственото им физическо и политическо оцеляване, мотивират В. Коларов и Г. Димитров да припознаят поражението като победа и да обещаят на Москва, че в най-кратки срокове ще вдигнат ново въстание и този път ще успеят. За целта те налагат пълен контрол вър-

ху БКП чрез ликвидиране на вътрешнопартийната опозиция, чрез привеждането ѝ на нелегални начала и чрез отказ от легална дейност. БКП е превърната в малобройна конспиративна организация, без собствено мислене и позиции, способна единствено и само да изпълнява заповеди. Всичко това става с одобрението и подкрепата на Комунистическия интернационал и на ВКП (б), които обещава да окажат пряка помощ, не само с инструкции, но и с кадри, финансови средства и оръжие. Щедрите финансови преводи и пристигналите в страната съветски дейци правят възможно през пролетта на 1924 г., да бъде изградена платена професионална нелегална военна организация. Тя обаче не е в състояние да подготви и поведе едно ново масово въоръжено действие срещу буржоазията. Не може да разчита нито на външни, нито на вътрешни съюзници. При тези обстоятелства, за да се съкрати времето до новото въстание, се залага на подкопаване устоите на вътрешния ред, сигурността и законността, дестабилизиране и компрометиране на съществуващата и скрепена конституционно обществена система чрез терор, осъществяван както от самите структури на Нелегалната военна организация, така от създадените от партията бандитско-партизански чети. Терор, който от август 1924 г. официално е легитимиран от Коминтерна като инструмент за налагане на комунистическа диктатура.

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Архивни източници и непериодичен печат / Archival Sources and Periodicals
ЦДА – Централен държавен архив, фонд 242К, 343К, 2123К, 3Б, 147Б.
[Tsentralen dyrzhaven arhiv, fond 242K, 343K, 2123K, 3B, 147B.]

РГАСПИ – Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 495 Организации и учреждения (в. т.ч. общественны)/ Раздел 1. КОНГРЕССЫ КОМИНТЕРНА И ПЛЕНУМЫ ИККИ/ Подраздел 2. Пленумы ИККИ
[Rossiiskii gosoudartvennyii arhiv socialno-politicheskoy istorii, f. 495].

Народ, 1923. [Narod 1923.]

Прозорец, 1923. [Prozorec, 1923.]

Пряпорец, 1923. [Prqporc, 1923.]

Публикации/ Publications

Бичев, П. 2006 – Пане Бичев. Надвечерието на атентата. Велики четвъртък 1925 г. София: Анико, 2006 [Pane Bichev. Nadvecherieto na atentata. Veliki chetvyrtok 1925 g. Sofia: Aniko, 2006.]

БКПРР. 1951 – Българската комунистическа партия в резолюции и решения на конгресите, конференциите и пленумите на ЦК. Т. 2. 1919 – 1923. София: Издателство на БКП, 1951. [Bulgarskata komunisticheska partia v rezolucii i reshenia na kaongresite, konferenciite i plenumite na SK. T. 2 1919 – 1923. Sofia: Izdatelstvo na BKP, 1951.]

БКПРР. 1989 – БКП в резолюции и решения. 1924 – 1928. Т. 3. София: Партиздат, 1989 [BKP v rezolyicii i reshenia. 1924 – 1928. T. 3 Sofia: Partizdat, 1989.]

БКПКМВ. 1998 – БКП, Коминтернът и македонският въпрос (1917 – 1946). Т. 1. София: Главно управление на архивите, 1998. [Kominternyt i makedonskiqt vypros (1917 – 1946). T. 1. Sofia: Glavno upravlenie na arhivite, 1998.]

ВОСПРИБВБ. 1917 – 1919. 1957 – Великата октомврийска социалистическа революция и революционните борби в България през 1917 – 1919. София: Издателство на БКП, 1957. [Velikata oktomvriyska socialisticheska revoliucia i revoliucionnitate borbi v Bulgaria prez 1917-1919: Sofia Izdatelstvo na BKP, 1957.]

Гергинов, Кр., Ц. Билярски. 1990 – Кръстю Гергинов, Цочо Билярски. Непубликувани документи за дейността на Вътрешната македонска организация и Т. Александров. – В: Известия на ГЩ – ИИВИ и ВИНД, 49, 1990. [Krastyu Gerginov, Tsocho Bilyarski. Nepublikovani dokumenti za deynostta na Vytreshnata makedonska ornazaciya i T. Aleksandrov. – V: Izvestia na GSH – IIVI i VIND, 49, 1990.]

Даскалов, Д. 1978 – **Д. Даскалов.** Документи за връзките между Задграничния комитет на БКП – Виена и задграничното представителство на БЗНС – Прага (октомври – декември 1923 г.). – ИИИ на БКП, 1978. [Daskalov, D. Dokumenti za vryzkite mezhdu Zadgranichnia komitet na BKP – Viena i zadgranichnoto predstavitelstvo na BZNS – Praga (oktomvri- dekemvri 1923 g.) – III na BKP, 1978.]

Дневници на XXI ОНС, I РС – Дневници на XXI ОНС, I редовна сесия, открита на 9. XII. 1923, закрыта на 16. VII. 1924. София: Държавна печатница, 1924. [Dnevnic i XXI ONS, I redovna sesia, otkrita na 9.XII. 1923, zakrita na 16 VII. 1924. Sofia: Dyrzhavna pechatnica, 1924.]

Задгорска, В. 2021 – Валентина Задгорска. Христо Калфов. Спомени. Велико Търново: Фабер, 2021. [Valentina Zadgorska. Hristo Kalfov. Spomeni. Veliko Tarnovo: Faber, 2021.]

ИБИ. 1985 – Извори за Българската история. Т. XXIII, София: Издателство на Българската академия на науките, 1985. [Izvori za Balgarskata istoria. T. XXIII, Sofia: Izdatelstvo na Bulgarskata academia na naukite, 1985.]

КИБ. 2005 – Коминтернът и България. (Март 1919 – септември 1944 г.). Документи. Т. 1. София: Главно управление на архивите при МС на РБ, 2005. [Kominternyt i Bulgaria. (Mart 1919 – septemvri 1944 g.). T.1. Sofia: Glavno upravlenie na arhivite pri MS na RB, 2005.]

КИИМР. 1998 – Коминтерн и идея мировой революции. Документы. Москва: Наука, 1998. [Kominternyt i ideya mirovoy revoliicii. Dokumenty. Moskva: Nauka, 1998.]

НВНБЧПМР. 2000 – Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (в документах центральных российских архивов начала – середины 1920-х годов). Ч. 1. Москва: Эдиториал УРСС, 2000. [Nacionalnii vopros na Balkanah cherez prizmu mirovoy revoliicii (v dokumentah censtralnih rossijkih arhivov – seredini 1920-h godov). C. 1. Moskva: Editorial URSS, 2000.]

НВНБЧПМР. 2003 – Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции (в документах центральных российских архивов начала – середины 1920-х годов). Ч. 2. Июнь 1924 г. – декабрь 1926 г. Москва: Российская политическая энциклопедия [РОССПЭН], 2003. [Nacionalnii vopros na Balkanah cherez

prizmu mirovoy revoliucii (v dokumentah centralnih rossijskih arhivov- seredini 1920-h godov). С. 2. uni 1924- dekebra 1926. Moskva: Editorial URSS, 2003. Rossiyskaya politicheskaya enciklopedia [ROSSPEN.]

САВ. 1973 – Септемврийското антифашистко въстание 1923. Документи и материали. Т. 1. София: Партиздат, 1973. [Septemvriyskoto amtifashistko vystanie 1923. Dokumenti i material. T. 1. Sofia; Partizdat, 1973.]

СВБ. 1924 – Сентябрьское восстание в Болгарии. Издание И.К. МОПРА, 1924. [Sentqmbryskoe vostanie v Bolgariq. Izdanie I.K. MOPRA, 1924.]

Статистически годишник на Българското царство. Година V – XIV. 1913 – 1922 – Статистически годишник на Българското царство. Година V – XIV. 1913 – 1922. София: Държавна печатница, 1924. [Staticheski godishnik na Bulgarskoto tsarsvo. Godina V-XIV. 1913 – 1922. Sofia: Dyrzhavna pechatnica, 1924.]

Статистически годишник на Българското царство. Година XV – XVI. 1923 – 1924. София: Държавна печатница, 1925. [Staticheski godishnik na Bulgarskoto tsarsvo. Godina XV – XIV. 1923 – 1924. Sofia: Dyrzhavna pechatnica. 1924.]

ТБКПКИ. 1923 – Тактиката на БКП на 9 юни и Комунистическият интернационал. София: Печатн. Балкан, 1923. [Taktikata na BKP na 9 uni i Komunisticheskiyat internaciol. Sofia: Pechatn. Balkan, 1923.]

Цанков, А. 2005 – Александър Цанков. Моето време. Мемоари. Продължение на „България в бурно време“. София: Прозорец, 2005. [Aleksandar Tsankov. Moeto vreme. Memoari. Prodalzhenie na „Balgariya v burno vreme“. Sofiya: Prozorets, 2005.]

ЦКПВКПК. 2004 – Политбюро ЦК РКП (б) – ВКП (б) и Коминтерн. 1919 – 1943 г. Документи. Т. 1. Москва, 2004; [Politbyuro SK RKP (b)- VKP (b) i Komintern. 1919-1943 g. Dokumentyi. T. 1. Moskva]

Атанасов, Щ., В. Ангелов, Д. Христов, Б. Чолпанов. 1962 – Щерю Атанасов, В. Ангелов, Димитър Христов, Борис Чолпанов. Въстаническите и четническите действия в Хасковски окръг през 1923 – 1925. София: Издателство на БКП, 1962. [Shteryu Atanasov, V. Angelov, Dimitar Hristov, Boris Cholpanov. Vyzstanicheski i chetnicheski deystvia v Haskovskiya okryg prez 1923-1925. Sofia: Izdatelstvo na BKP, 1962.]

Балов, П. 1975 – полк. о.з. П. Балов. Четническото движение в Средна гора и Софийски окръг през 1924 – 1925 г. – ИИВИ и ВИНД, 1975. [polk. o.z. P. Balov. Chetnicheskoto dvizhenie v Sredna gora i Sofiyski okryg prez 1924 – 1925. – IIVI i VIND. 50.]

Башикаров, Г. 1964 – Георги Башикаров. Кискиновата (Първа средногорска) чета. Спомени. София: Издателство на БКП, 1964. [Georgi Bashikarov. Kiskinovata (Parva srednogorska) cheta. Spomeni. Sofia: Izdatelstvo na BKP, 1964.]

Беров, Л., Ж. Натан, и др. 1989 – Любен Беров, Жак Натан и др. Икономиката на България до социалистическата революция. София: Наука и изкуство, 1989. [Lyuben Berov, Zhak Natan i dr. Ikonomikata na Balgariya do sotsialisticheskata revolyutsiya. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1989.]

Блекуел, 1997 – Блекуел енциклопедия на политическата мисъл: Справочник. София: Център за изследване на демокрацията, 1997. [Bleckuel enciklopedia na politicheskata misyl: Spravocnik. Sofia: Centar za izsledvane na demokraciata, 1997.]

Василев, Л. 1988 – Любомир Василев. Политическото и организационното развитие на БЗНС (VI. 1923 – IV. 1925). София: Издателство на БЗНС, 1988. [Lyubomir Vasilev. Politicheskoto i organizatsionното развитие na BZNS (VI. 1923 – IV. 1925). Sofiya: Izdatelstvo na BZNS, 1988.]

Великов, И. 2018 – Иво Великов. Кратък опит за дефиниране на тероризма и терористичните цели. – В: Политика и сигурност. Т. 2. Пловдив, 2018, 104–119. [Ivo Velikov. Kratyk opit za definiranje na terorizma i teroristichnite tseli. – V: Politika i sigurnost, T. 2. Plovdiv, 2018, 104–119.]

Генчев, Д. 2008 – Димитър Генчев. Теоретичното и програмното развитие на българската социалдемокрация 1891 – 1919 г. – В: Изследвания по историята на социализма в България 1891 – 1944. София: Графимакс ООД, 2008, 30–69. [Dimitar Genchev. Teoretichno i programното развитие na bulgarskata socialdemokratiya 1891 – 1919 g. – V: Izsledvania po istoriyata na socializma v Bulgaria 1891-1944. Sofia; Grafimaks OOD, 2008, 30–69.]

Георгиев, В. 1975 – Величко Георгиев. Буржоазният политически фронт в България в навечерието на Септемврийското въстание от 1923 г. – Годишник на Софийския университет. Исторически факултет, Т. 68, 1975, [Velichko Georgiev. Burzhoazniyat politicheski front v Bulgaria v navecherieto na Septemvriyskoto vyzstanie ot 1923 g. – Godishnik na Sofiyskiya universitet. Istoricheski fakultet, T. 68, 1975.]

Георгиев, В. 1989 – Величко Георгиев. Народният сговор 1921 – 1923. София: УИ „Климент Охридски“, 1989. [Velichko Georgiev. Narodnia sgovor 1921 – 1923. Sofia: UI „Kliment Ohridski“, 1989.]

Даскалов, Д. 1995 – Дончо Даскалов. Анархизмът в България. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995. [Doncho Daskalov. Anarhizmyt v Bulgaria. Sofia: UI „Kliment Ohridski“, 1995.]

Димитров, Н. П. 1977 – Никола П. Димитров. Нелегалната военна организация на БКП (т.с.). 1919 – юни 1923. София: Военно издателство, 1977. [Nikola P. Dimitrov. Nelegalnata voenna organizacia na BKP (t.s.). 1919 – uni 1923 Sofia: Voенно izdatelstvo, 1977.]

Димитрова, Ст. 1988 – Стела Димитрова. Военната организация на БКП при подготовката на Септемврийското въстание 1923 година. – ВИСб., 1988, № 2. [Stela Dimitrova. Voennata organizhacia na BKP pri podgotovkata na Septemvriyskoto vyzstanie 1923 godina. – VISb., 1988 № 2.]

Димитрова, Ст. – Стела Димитрова. Военната организация на БКП (т.с.) при подготовката на Септемврийското въстание през 1923 година. – ВИСб., 1990, № 1. [Stela Dimitrova. Voennata organizacia na Septemvriyskoto vyzstanie prez 1923 godina – VISb., № 1.]

Добринов, Д. 1991 – Дечо Добринов. ВМРО и събитията в България през 1923 г. – Македонски преглед, 1991, № 3. [Decho Dobrinov. VMRO i sybitiya v Bulgaria prez 1923 g. 1923 – Makedonski pregled 1991, № 3.]

Илиев, А. 2015 – Андрея Илиев. Последните воеводи. София: Сиела, 2015. [Andreya Iliev. Poslednite voevodi. Sofia: Ciela, 2015.]

Йотов, д-р Б. 2008 – д-р Борислав Йотов. Видове тероризъм. Международноправна характеристика. София, 2008. [d-r Borislav Yotov. Vidove terorizam. Mezhdunarodno, pravna harakteristika. Sofia, 2008.]

Йотов, д-р Б. – д-р Борислав Йотов. Наказателноправна характеристика на тероризма. Възникване, видове, наказателноправни състави. София: Сиела, 1997. [d-r Borislav Yotov. Nakazatelnopravna harakteristika na terotizma. Vizniknavane, vidove, nakazatelnopravni systavi. Sofia: Ciela, 1997.]

Камбуров, Г. 1990 – Георги Камбуров. Проблеми на военната стратегия и тактика на БКП по време на Септемврийското въстание 1923 г. – ИИВИ и ВИНД, 50. [Georgi Kamburov. Problemi na voennata strategia i taktika po vreme na Septemvriyskoto vystanie – IIVI i VIND. 50.]

Косев, Д. 1970 – Димитър Косев. Положението в България и проблемът за курса на БКП след Септемврийското въстание (до април 1925 г.). – Известия на Българското историческо дружество, 1970, № 27. [Dimitar Kosev. Polozhenieto v Bulgaria i problemyt za kursa na BKP sled Septemvriyskoto vystanie (do april 1925 g.) – Izvestia na Bylgarskoto istoricheskoto druzhestvo, 1970, № 27.]

Косев, Д. 1983 – Димитър Косев. Отношенията между България и Сърбо-Хърватско-Словенското кралство от 9 юни 1923 до 1925 г. – Известия на Българското историческо дружество, Т. 35, 1983. [Dimitar Kosev. Otnoshniata mezhdu Bulgaria i Syrbo-Hyrvatsko-Slovenskoto kralstvo ot 9 uni 1923 do 1925 g. – Izvestia na Bylgarskoto istoricheskoto druzhestvo, T. 35, 1983].

Косев, Д. – Димитър Косев. Септемврийското въстание 1923. 2. изд., София: Наука и изкуство, 1973. [Dimitar Kosev. Septemvriyskoto vyzstanie 1923. 2. izd. Sofia: Nauka i izkustvo, 1973.]

Мичев, Д. 1964 – Добрин Мичев. Четническото движение в България: 1924 – 1925. София: Издателство на Българската комунистическа партия, 1964. [Dobrin Michev. Chetnicheskoto dvizhenie. 1924 – 1925. Sofia: Izdatelstvo na Bulgarskata komunisticheska partia, 1964.]

Наумов, Г. 1989 – Георги Наумов. Атенатът в катедралата „Св. Неделя, София: Партизад, 1989. [Georgi Naumov. Atentyt v katedralata „Sv. Nedelq“, Sofia: Partizad].

Палешутски, К. 1993 – Костадин Палешутски. Македонското освободително движение след Първата световна (1918 – 1924). София: БАН, 1993. [Kostadin Paleshutki. Makedonskoto osvoboditelno dvizhenie sled Parvata svetovna (1918 – 1924). Sofiya: BAN, 1993.]

Панайотов, Л. 1962 – Любомир Панайотов. Борбата на БКП срещу ликвидаторството и дясноопортюнистическите отклонения. София: Издателство на БКП, 1962. [Lyubomir Panayotov. Borbata na BKP sreshu likvidiraneto i dqsnooportyniskite otkloneniya. Sofia: Izdatelstvo na BKP, 1962.]

Петрова, Д. 1999 – Димитрина Петрова. Българският земеделски народен съюз 1899 – 1944. София: Фондация „Детелина“, 1999. [Dimitrina Petrova. Bulgarskiyat zemedelski naroden syuz. 1899 – 1944. Sofia: Fondacia „Detelina“. 1999.]

Райчевски, Ст. 2002 – Стоян Райчевски. Българите в световните хроники 1920 – 1925. София: Български бестселър, 2002. [Stoyan Raychevski. Balgarite v svetovnite hroniki 1920 – 1925. Sofiya: Balgarski bestselar, 2002.]

Спасов, Л. 2008 – Людмил Спасов. България и СССР 1917 – 1944 г.: политико-дипломатически отношения. Велико Търново: Фабер, 2008. [Lyudmil Spasov. Bulgaria i SSSR 1917–1944 g.: politiko-ikonomicheski otnoshenia. Veliko Tarnovo: Faber 2008.]

Тюлеков, Д. 2001 – Димитър Тюлеков. Обречено родолюбие ВМРО в Пиринско 1919 – 1934. Благоевград: Македонски научен институт, 2001. [Dimitar Tyulekov. Obrecheno rodolyubie VMRO v Pirinsko 1919 – 1934. Blagoevgrad: Makedonski nauchen institut, 2001.]

Христов, Ф. 1957 – Филю Христов. Военната организация на БКП в подготовката на новото въоръжено въстание – 1924 – 1925 г. – ВИСб., 1957, № 3 [Filyu Hristov. Voennata organizachia na BKP podgotovkata na novoto vyoryzheno vystanie 1925 g.] – VISb., 1957 № 3.]

Христов, Ф. 1989 – Филю Христов. Хасковската окръжна политическа чета „Христо Ботев“. София: Издателство на БЗНС, 1989. [Filyu Hristov. Haskovskata okryvna politicheska cheta „Hristo Botev“. Sofia: Izdatelstvo na BZNS, 1989.]

Цонев, М. 1987 – генерал-лейтенант о.з. Михаил Цонев. Първата килифаревска антифашистка партизанска чета (юни 1923 – май 1925 г.). – ВИСб. 1987, № 1. [general-leytenant o.z. Mihail Tsonev. Pyrvata kilifarefska antifashistka partizantska cheta (yuni 1923 – may 1925) – VISb., 1987 № 1.]

Гришина, Р. П. 1996 – Ритта Петровна Гришина. Сентябрьское восстание 1923 г. в Болгарии в свете новых документов. – В: Новая и новейшая история, 1996, № 6. [Ritta Petrovna Grishina. Sentqbroskoe vosstanie 1923 g. v Bolgarii v svete novih dokumentov– V: Novaq I noveyshaq istoria, 1996, № 6.]

Гришина, Р. П. 2000 – Ритта Петровна Гришина. Коминтерн, РКП (б) и курс болгарской коммунистической партии на подготовку нового вооруженного восстания в первой половине 1924 года: по материалам российских архивов. – В: Славяноведение, 2000, № 5. [Ritta Petrovna Grishina. Komintern, RKP (b) i kurs bolgarskoy kommunisticheskoy partii na podgotovku novogo vooruzhennogo vosstanie v pervoy polovine na 1924 goda: po materialam rossijskih arhivov. – V: Slavqnovedenie, 2000, № 5.]

Stankova, M. – Marietta Stankova. Georgi Dimitrov: A Biography, I.B. Tauris: London, 2010.

Интернет базирани източници/ Internet Sources

<https://septemvri23.com>- видян последно през септември 2024 г.

Съкращения

ВИСб. – Военноисторически сборник

ИИВИ и ВИНД – Известия на института за военна история и Военноисторическото научно дружество